

9. Ανθρωπολογική θεώρηση του χρόνου

1. Η εναρμόνιση με το κύλισμα του χρόνου.....	85
2. Οι διάφορες μορφές της πλήρωσης	87
3. Η αντιμετώπιση του παρελθόντος.....	89
4. Ο προ-σχεδιασμός του μέλλοντος	90
5. Η ελπίδα (Die Hoffnung)	92
6. Παιδαγωγικές προεκτάσεις	94

1. Η εναρμόνιση με το κύλισμα του χρόνου

Κατά τη θεώρηση του χρόνου δεν επιτρέπεται επίσης να ξεκινούμε από τον αντικειμενικό χρόνο, που μετριέται με τα ρολόγια, αλλά από τον συγκεκριμένο τρόπο, που ο άνθρωπος γνωρίζει το χρόνο στη ζωή του" γιατί από την εποχή του Bergson γνωρίζουμε, ότι ο χρόνος που βιώθηκε με συγκεκριμένο τρόπο αποκλίνει από αυτόν που μετριέται με τα ρολόγια και ότι διαφέρει ανάλογα με την ψυχική κατάσταση του ανθρώπου που τον έζησε. Κυλάει αργά σε περίπτωση αναμονής γεμάτης φόβο ή θανάσιμης πλήξης, εξαφανίζεται γρήγορα στο ευχάριστο παιχνίδι και στην καρποφόρα δραστηριότητα και φαίνεται ότι εξαφανίζεται εντελώς σε στιγμές υπέρτατης ευτυχίας. Και ποικιλόμορφος είναι πάλι ο τρόπος, που ο άνθρωπος αντιμετωπίζει το χρόνο: Διαφέρει, αν αυτός προσπαθεί να τον χρησιμοποιεί με σύνεση ή τον αφήνει να κυλάει απερίσκεπτα, αν ζει επιπόλαια μόνο με το σήμερα ή αν αντικρύζει το μέλλον γεμάτος περίσκεψη και προσπαθεί να προσαρμοστεί σε ό,τι αυτό φέρνει. Επομένως δημιουργείται το ερώτημα για τη σωστή αντιμετώπιση του χρόνου και απ' αυτό προκύπτει άμεσα ένα παιδαγωγικό έργο θεμελιώδους σημασίας.¹ Σ' αυτό το σημείο επιβάλλεται να γίνει διάκριση ανάμεσα σε διάφορες απόψεις, που κάθε μια τους πρέπει να τη δούμε χωριστά.

Αρχικό ο χρόνος εμφανίζεται σαν ένα είδος υλικού (Stoff), γιατί κυριολεκτικά επιδέχεται υποδιαίρεσεις και μπορεί σκόπιμα να χρησιμοποιηθεί. Ο χρόνος είναι χρήμα, είπε κάποιος οξύνοντας αυτή την άποψη. Ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να χρησιμοποιεί σωστά το χρόνο του, να τον εξοικονομεί έξυπνα, διαφορετικά του ξεγλυστρά μέσα από τα χέρια του και ποτέ δεν ανταπεξέρχεται στις υποθέσεις του. Αναφέρεται σχετικά στο "Faust": «Α-ξιοποιείτε το χρόνο, κυλάει τόσο γρήγορα· και όμως η τάξη σας διδάσκει να κερδίζετε χρόνο».²

Όμως η υπερβολικά αγχώδης προσοχή στο κύλισμα του χρόνου προξενεί από την πλευρά της μόνο βιασύνη και ανησυχία στην ανθρώπινη ζωή. Ο άνθρωπος δεν έχει πια την ησυχία να χρονοτριβεί σε μια ασχολία του παρόντος, γιατί κιόλας τον πιέζει αυτό που πρόκειται να 'ρθεί· τον κυνηγούν η μια εργασία μετά την άλλη και έτσι πραγματικά δεν έχει ποτέ χρόνο. Η ίδια η χρήση της γλώσσας είναι χαρακτηριστική. Πώς είναι δυνατό να έχει ο άνθρωπος χρόνο ή να μην έχει καθόλου χρόνο, όταν η ζωή του από τη φυσική βέβαια σκοπιά της εκτείνεται μέσα στην ίδια κανονική ροή του χρόνου; Είναι σαφές ότι πρόκειται για τη σωστή αντιμετώπιση του χρόνου (das

* Die originale Paginierung des Erstdrucks ist belassen.

¹ Πρβλ. γι' αυτό το κεφάλαιο γενικά: OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Das Verhältnis zur Zeit. Ein Beitrag zur pädagogischen Anthropologie. Anthropologie und Erziehung, τόμος 29ος, Heidelberg 1972.

² JOHANN WOLFGANG GOETHE. Faust. Gedenkausgabe. Εκδ. από τον E. Beutler, Zürich 1949 ff., 5ος τόμος, σ. 200.

richtige Verhältnis zur Zeit) ή καλύτερα για τη σωστή αυτό-ένταξη (das richtige Sicheinfügen) μέσα στη ροή του χρόνου, που είναι ανεξάρτητη από τον άνθρωπο, κάτι το δεδομένο γι' αυτόν.

Αυτή η σωστή αντιμετώπιση μπορεί κατά δύο τρόπους να διαταραχθεί. Ο ένας είναι, όταν ο άνθρωπος από οκνηρία ή αμέλεια δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του χρόνου, όταν δεν έχει ετοιμάσει έγκαιρα την εργασία του ή καθυστερεί σε συγκεκριμένες συναντήσεις (έναρξη της εργασίας, αναχώρηση ενός τραίνου κλπ.). Όταν εξάλλου δεν έχει χαθεί ανεπανόρθωτα η δυνατότητα να προλάβει, προκύπτει η υποχρέωση να αναπληρωθεί το χαμένο με τον πολλαπλασιασμό των κόπων και επειδή αυτό είναι δυνατό μόνο σε περιορισμένη κλίμακα, εύκολα ξεγλιστράει στη συνέχεια ο άνθρωπος στο αντίθετο σχήμα, δηλ. να αποτύχει όσον αφορά την κατάλληλη αντιμετώπιση του χρόνου. Κάτω από την πίεση αυτού που αμελήθηκε γίνεται βιαστικός και ανυπόμονος, επίσης γίνεται σε λίγο περισσότερο αμελής και επομένως τίθεται σε κίνδυνο το έργο που έχει αρχίσει, γιατί κάθε εργασία απαιτεί ρυθμό ανάλογο προς αυτή. Έτσι ο άνθρωπος βρίσκεται σε σύγχυση καθώς αντιμετωπίζει το χρόνο.

Μετά απ' όλα αυτά είναι δυνατό να προσδιοριστεί η σωστή αντιμετώπιση του χρόνου και με την καταφατική της έννοια: Πρόκειται για το εξής: Να ζει κάποιος σε πραγματική αρμονία με το χρόνο, αποφεύγοντας τη βιασύνη και την αργοπορία, χωρίς να βρίσκεται από αμέλεια πιο πίσω από τις απαιτήσεις της εργασίας, αλλά και χωρίς να θέλει ανυπόμονα να βιάζει εκ των προτέρων την πορεία της. Αυτό φαίνεται πως είναι πιο απλό, όταν ο άνθρωπος, ως το υποκείμενο που πράττει, μπορεί να προσδιορίζει το ρυθμό των πράξεών του. Γίνεται όμως πολύ πιο δύσκολο, όταν αυτός επιχειρεί την πραγματοποίηση ενός γίνεσθαι, που δεν υπόκειται στις δυνάμεις του, όπως στην περίπτωση μιας οργανικής ανάπτυξης (για παράδειγμα της ωρίμανσης ενός καρπού ή της ανάπτυξης ενός παιδιού) ή ενός ευρύτερου πολιτικού γίνεσθαι (για παράδειγμα ενός πολέμου, που τον ζει ο ίδιος). Σ' αυτές τις περιπτώσεις πρέπει ο άνθρωπος να μάθει να αφήνει σ' αυτό το γίνεσθαι το δικό του χρόνο, χωρίς να θέλει διαρκώς να βιάζει προς τα μπρος.

Η μεγάλη αρετή κατά την αντιμετώπιση του χρόνου είναι η υπομονή (*die Geduld*), που είναι κάτι διαφορετικό απ' την απλή αδιαφορία· πιο σωστά είναι η ικανότητα να ζει κάποιος αρμονικά με αυτό που τείνει να εξελιχθεί σύμφωνα με τη δική του νομιμότητα, παραιτούμενος από την προσπάθεια να σπρώχνει αυθαίρετα τα πράγματα προς τα μπρος. Μπορούμε επίσης να πούμε σε πιο απλή γλώσσα: να ζει σε αρμονία με το χρόνο. Ο υπομονετικός άνθρωπος είναι σε θέση χωρίς ανυπομονησία να αφήνει όλα εκείνα τα χρονικά περιθώρια που απαιτούνται για την ολοκλήρωση κάθε γίνεσθαι που τον αφορά, αλλά συγχρόνως και ο ίδιος, όσον αφορά τις δικές του πράξεις, παρέχει τον ανάλογο χρόνο χωρίς απληστία και χωρίς σπατάλη. Με ποιο τρόπο η υπομονή είναι η πιο μεγάλη αρετή του παιδαγωγού το έχουμε κιόλας θίξει σε προηγούμενη θέση.³¹

Η ικανότητα του να αφήνει κάποιος στον εαυτό του και στους άλλους

³¹ Πρβλ. BOLLNOW. Die pädagogische Atmosphäre, όπου αναφέρθηκε, σ. 56 κ.ε.

τον απαραίτητο χρόνο, είναι δυνατό να προσδιοριστεί με μια πολύ ωραία παλιά λέξη, που χρησιμοποιήθηκε ήδη από τους μυστικιστές, ως ηρεμία (*die Gelassenheit*).⁴ Εκφράζει την κατάσταση, που ο άνθρωπος παραμερίζει την προσωπική του θέληση και επεμβαίνει πάνω στο χρόνο με το σωστό τρόπο. Βρίσκει έτσι την εσωτερική του ησυχία και σιγουριά σε εναρμόνιση με το χρόνο. Ο παιδαγωγός Ballauff στη «Συστηματική Παιδαγωγική» του επεξεργάστηκε αυτή την πλευρά πολύ πειστικά: Ηρεμία σημαίνει «το να αφήνει κάποιος τον ίδιο τον χρόνο να υπάρξει»,⁵ «να τον αφήνει να διαρκεί»,⁶ «να αφήνει να επέλθει ο κατάλληλος χρόνος»,⁷ σε κάθε επί μέρους ασχολία. Έτσι αποκτά η αγωγή σχετικά με τη σωστή συμπεριφορά προς το χρόνο, τον πιο ψηλό προορισμό της.

2. Οι διάφορες μορφές της πλήρωσης

Ο χρόνος όμως δεν είναι ένα ρεύμα που κυλάει σταθερό. Αυτό μάλιστα φαίνεται προπαντός όταν κάποιος προσέξει ότι ανάλογα με τις περιστάσεις ρέει άλλοτε γρηγορότερα και άλλοτε πιο αργά. Έχει επίσης μέσα του μια δική του διάρθρωση και μάλιστα τέτοια, που δεν εξαρτάται κυρίως από τον άνθρωπο, αλλά βασίζεται στο ίδιο το γίνεσθαι. Ο χρόνος είναι πάντοτε χρόνος για κάτι το συγκεκριμένο, δηλ. εκείνη η συγκεκριμένη χρονική στιγμή, που κατ' αυτή αντιλαμβάνομαι παρόντα τον εαυτό μου, θέτει ορισμένες απαιτήσεις στις πράξεις μου και έτσι αποκλείει άλλες δυνατότητες αυτού, που εγώ ίσως θα έκανα ευχαρίστως.

Ήδη, η εναλλαγή ημέρας και νύχτας, αλλά επίσης και αυτή των εποχών και επιπλέον και αυτή της υπερατομικής τάξης στη ζωή που από κοινού ρυθμίζεται από τους ανθρώπους, προϋποθέτει ότι κάθε χρονική στιγμή είναι πάντοτε χρόνος για κάτι το συγκεκριμένο, που πρόκειται να γίνει κατά τη διάρκειά του. Ήδη η αγωγή του νεογέννητου παιδιού αρχίζει με την ένταξη στον περιοδικά διαρθρωμένο χρόνο. Αυτό μαθαίνει με τον εθισμό, πότε είναι χρόνος για ύπνο και για ξύπνιο, για φαγητό κλπ. Αλλά με τον ίδιο τρόπο είναι διαρθρωμένη επίσης και η ζωή του ενήλικα: Είναι χρόνος εργασίας, χρόνος φαγητού, ελεύθερος χρόνος, χρόνος για ύπνο κλπ. Κάθε χρόνος, κατά ένα εκ των προτέρων δοσμένο τρόπο, είναι χρόνος για κάτι και ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να προσαρμόζεται με το σωστό τρόπο σ' αυτό το ρυθμό και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις, που πηγάζουν απ' αυτόν.

Δεν πρόκειται όμως μόνο για την τάξη της χρονικής διαδοχής, που στα πλαίσιά της οι διάφορες εργασίες πρέπει να επιχειρούνται, αλλά επίσης ο ίδιος ο χρόνος και ο ανάλογος τρόπος πλήρωσής του αλλάζουν σύμφωνα με το είδος της δραστηριότητας που τον γεμίζει. Είναι άλλος κατά την εντατική εργασία και άλλος κατά τον ελεύθερο χρόνο. Κατά την εργασία συμβαίνει το εξής: Κρατάει κάποιος έντονα μπροστά στα μάτια του το τέλος της ολοκληρωμένης εργασίας και συνειδητά κατευθύνεται προς αυτό. Είναι ένας χρόνος που τείνει ενεργητικά προς τα μπρος και που κατά τη διάρκειά του ο άνθρωπος με τη δραστηριότητά του βρίσκεται σε ένταση. Αντίθετα ο ελεύ-

⁴ Πρβλ. Wesen und Wandel der Tugenden, όπου παραπάνω, σ. 115 κ.ε.

⁵ THEODOR BALLAUFF. Systematische Pädagogik, Heidelberg 1962, σ. 150.

⁶ BALLAUFF, όπου αναφέρθηκε, σ. 156.

⁷ BALLAUFF, όπου αναφέρθηκε, σ. 160.

θέρος χρόνος είναι απαλλαγμένος από την τάση που ωθεί προς τα μπρος. Στηρίζεται στον εαυτό του. Εδώ μπορεί ο άνθρωπος να πει στη συγκεκριμένη στιγμή αυτό που απαγορεύεται να πει κατά τη διάρκεια της εργασίας: «Μείνε λοιπόν, είσαι τόσο ωραία!»⁸ Επομένως και οι δυο μορφές προβάλλουν στον άνθρωπο εντελώς διαφορετικές απαιτήσεις: Η μια εξαναγκάζει τον άνθρωπο να έχει στραμμένη την προσοχή του στο χρόνο και να τον αξιοποιεί ευσυνείδητα, η άλλη όμως όχι μόνο επιτρέπει, αλλά και απαιτεί απ' αυτόν να ελευθερώνεται από την πίεση του χρόνου, ακόμη και να τον σπαταλά ανέμελα. Και όπως ο άνθρωπος χρειάζεται έναν ιδιωτικό χώρο, που να μπορεί σ' αυτόν να αποσύρεται από την κοινή δημόσια ζωή, έτσι χρειάζεται επίσης κάποιον ελεύθερο χρόνο, που να ανήκει μόνο σ' αυτόν και που γι' αυτόν δεν χρειάζεται να δώσει λογαριασμό σε κανένα. Η υγεία της ζωής του εξαρτάται από τούτο, ότι δηλ. αυτός έχει παράλληλα με το χρόνο της εργασίας που πιάζει σταθερά προς τα μπρος, και έναν τέτοιο ελεύθερο χρόνο ανάπαυλας. Αποτελεί ένα επιπλέον σημαντικό χρέος της αγωγής για τη σωστή συμπεριφορά προς το χρόνο το να τον εξοικονομεί κάποιος μέσα στο σημερινό χρόνο, που προβάλλει ολοκληρωτικές απαιτήσεις και να τον διατηρεί· το να αφυπνίσει επίσης κάποιος μέσα στον ίδιο τον εαυτό του τη συνείδηση της σπουδαιότητας του ελεύθερου χρόνου και του σωστού τρόπου της πλήρωσής του.

Αυτή όμως η διάκριση ανάμεσα στην εργασία και στην ελεύθερη απασχόληση είναι μόνο μια πρώτη αρχή· αντίθετα, η κατάσταση κατά την πραγματική αντιμετώπιση του χρόνου είναι ουσιαστικά πιο περίπλοκη. Η κατάσταση είναι εξάλλου διαφορετική σε στιγμές που παίρνονται κρίσιμες αποφάσεις, που κατ' αυτές ολόκληρη η δύναμη της ύπαρξης συμπυκνώνεται στη μια αυτή στιγμή· μέσα στο ανεπιφύλακτο του ριψοκινδυνεύματος ίδια η στιγμή παίρνει έναν απόλυτο χαρακτήρα, που ξεφεύγει από τη σταθερή ροή του χρόνου. Η κατάσταση είναι διαφορετική κατά την πραγματοποίηση της απόφασης που πάρθηκε κάποτε. Διαφέρει πάλι κατά την πραγματοποίηση πολιτικής πράξης, μια κι αυτή απαιτεί με την προσήλωση στον επιδιωκόμενο σκοπό μια πολύ μεγαλύτερη ευελιξία, μια καραδόηση της κατάλληλης ώρας και ένα τράνταγμα μέσα στη ροή του χρόνου. Ο Haeuptner έχει επεξεργαστεί την «τοξοειδή», την «καμπύλη» δομή της ιστορικής στιγμής.⁹ Και είναι πάλι διαφορετική κατά την ώρα της μεγάλης ευτυχίας, που φέρνει πληρότητα και που μέσα της ο άνθρωπος ξεχνά εντελώς το χρόνο και πιστεύει πως πέφτει μέσα στις «πηγές της αιωνιότητας» (Nietzsche).¹⁰

Όλα αυτά δεν μπορεί να αναλυθούν περισσότερο σ' αυτή τη θέση, είναι όμως πλέον φανερό το χρέος που πηγάζει από δω: Δεν υπάρχει μία μόνο ενιαία μορφή της σωστής αντιμετώπισης του χρόνου, αλλά πολύ διαφορετικές και εν μέρει αντίθετες μορφές. Το θέμα είναι το εξής: Να μην απολυτοποιείται καμιά απ' αυτές τις μορφές και καμιά να μην παραγκωνίζεται· αντίθετα, κάθε μια απ' αυτές τις μορφές σε σωστή αναλογία να μπορεί να απολαμβάνει τα δικαιώματά της, έτσι ώστε όλες αυτές να οδηγούν με τη γεμάτη νόημα συνεργασία τους στην αληθινή πληρότητα της ζωής.

⁸ GOETHE. Faust, όπου παραπάνω.

⁹ GERHARD HAEUPTNER. Verhängnis und Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch, Meisenhain/Glan 1956.

¹⁰ FRIEDRICH NIETZSCHE. Zarathustra. Klassiker-Ausgabe VI 402. Πρβλ. BOLLNOW. Das Wesen der Stimmungen. 4η έκδοση 1968. σ. 219 κ.ε.

3. Η αντιμετώπιση του παρελθόντος

Για μια ακόμη φορά πρέπει να διευρύνουμε τον τρόπο θεώρησης. Το ζήτημα δεν είναι μόνο να γεμίζει κάποιος σωστά το παρόν. Οι σχέσεις προς το μέλλον και προς το παρελθόν ανήκουν επίσης στη συνολική δομή της ανθρώπινης χρονικότητας. Συγχρόνως υπάρχει η μεγάλη διαφορά ότι τα γεγονότα του παρελθόντος είναι καθορισμένα. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να τα μεταβάλει σύμφωνα με τη θέλησή του, παρά μόνο να τα αντιμετωπίσει διαφορετικά. Τα γεγονότα του μέλλοντος, αντίθετα, εξαρτώνται κατά μεγάλο μέρος από την ελεύθερη βούλησή του. Η αντιμετώπιση του παρελθόντος έχει γίνει κιόλας αντικείμενο βαθιάς μελέτης στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία.¹¹ Περιορίζομαι επομένως σε μερικές διαφωτιστικές υποδείξεις.

Ήδη ο Nietzsche στη «Δεύτερη αναχρονιστική θεώρηση» «της ωφέλειας και της βλάβης της ιστορίας στη ζωή» έχει επιστήσει την προσοχή στην ιδιαίτερη προβληματική της μνήμης: Σε διάκριση προς τα ζώα, που προσανατολίζονται εξ ολοκλήρου στο παρόν, ο άνθρωπος θυμάται το παρελθόν του, και υπάρχει ο κίνδυνος οι κακίες του παρελθόντος, που ανακαλούνται στη μνήμη, να καταπνίξουν τη δημιουργική ζωή του παρόντος. Επιπλέον, τόνισε και την αναγκαιότητα της λήθης και απαίτησε μια πραγματική ισορροπία ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη.

Το ερώτημα όμως είναι, κατά πόσο μια τέτοια σκόπιμη λήθη είναι εξ ολοκλήρου δυνατή, και εάν αυτό είναι δυνατό, μήπως αποτελεί μια ανάλογη μορφή απελευθέρωσης από την πίεση ενός ενοχλητικού παρελθόντος. Η ψυχανάλυση έχει λοιπόν διδάξει ότι μια τέτοια «απώθηση» ("Verdrängen") ορισμένων αναμνήσεων είναι δυνατή πέρα για πέρα, τουλάχιστον ως δραστηριότητα της ασυνείδητης ψυχικής ζωής, μα και ότι αυτές οι απωθημένες αναμνήσεις δεν εξαφανίζονται απλά, αλλά ότι μέσα στο ασυνείδητο συνεχίζουν να δρουν με τη μορφή των ονομαζόμενων "Komplexe" και επεμβαίνουν κατά την πορεία της υπόλοιπης ζωής ταραζοντάς την ολέθρια. Ο Haeuptner έκανε λόγο εδώ για "Zeitkonserven" («χρονικές κονσέρβες»), που παραμένουν εκτοπισμένες από την παραπέρα εξέλιξη και σαν «πλανητικοί λίθοι» αναπτύσσουν μια ανεξάρτητη από τη συνείδηση, καθαρά μηχανική νομιμότητα, που στρέφεται ενάντια στη ζωή και οδηγεί σε ασθένειες και συχνά στον όλεθρό της.¹²

Δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε εδώ αυτές τις ενδιαφέρουσες παθολογικές εξελίξεις. Σ' αυτή τη θέση αυτές απλώς χρησιμεύουν στο να κάνουν, με τις αποκλίσεις τους, με τη λαθεμένη μορφή τους, να φανεί πιο ξεκάθαρα η υγιής περίπτωση: Το παρελθόν δεν είναι καμιά σταθερή υπόσταση, που θα μπορούσε κάποιος ή να την κρατήσει στη μνήμη του ή να την ξεχάσει, αλλά ένα τμήμα της ζωής που λογικά συλλαμβάνεται μαζί μ' αυτή την ίδια μέσα στα πλαίσια μιας διαρκούς ανάπτυξης. Συνεχώς υπόκειται στην απόφαση της στιγμής μετέωρη δυνατότητα να προσχωρεί σε χειροπιαστή πραγματικότητα· ό,τι όμως μ' αυτό τον τρόπο εισχώρησε στο παρελθόν ως γεγονός που δεν ξαναεπιστρέφει, απαιτεί από τον άνθρωπο μια διαρκή ανάλυση· πρέπει δηλαδή αυτός απέναντί του να παίρνει υπέθυνα θέση, να

¹¹ Πρβλ. τη συνοπτική παρουσίαση στον GERHARD PFAHLER. Der Mensch und seine Vergangenheit, Stuttgart 1950.

¹² GERHARD HAEUPTNER. Über die Zeitkonserve und das Problem des Revenant (1949). Τώρα στο: GERHARD HAEUPTNER. Studien zur geschichtlichen Zeit. Gesammelte Aufsätze. Forschungen zur Pädagogik und Anthropologie, 10ος τόμος, Tübingen 1970, σ. 1 κ.ε.

το δέχεται και να το συμπεριλαμβάνει στη ζωή που ζει. Ο Heidegger μιλά με αναφορά στον Kierkegaard για μια «αποδοχή» ("Übernehmen") της κληρονομιάς, που μεταβιβάστηκε από το παρελθόν, πράγμα που είναι συχνά τόσο βαρύ για τον άνθρωπο ώστε να παίρνει γι' αυτόν την μορφή υποχρέωσης.

Κατ' αυτήν όμως την διαρκή ανάλυση αλλοιώνεται ταυτόχρονα το παρελθόν και αποκτά, με την επεξεργασία που υφίσταται, νέο και βαθύ νόημα. Ιδιαίτερα ο Dilthey στην ανάλυση του κόσμου της ιστορίας έχει επεξεργαστεί το πώς αυτό που είναι παρελθόν εξαρτάται ταυτόχρονα από τον τρόπο που γίνεται αποδεκτό από το παρόν, από τον τρόπο που ερμηνεύεται και με αυτή την ερμηνεία παίρνει νέα μορφή.¹³ Κάθε μεγάλο έργο της ιστορίας -για παράδειγμα κάθε σπουδαίο λογοτέχνημα- είναι στο περιεχόμενό του ανεξάντλητο, επειδή διαμέσου της ερμηνευτικής του παρόντος μπορούν πάντοτε να γίνονται ορατές νέες πλευρές του και έτσι μπορεί στο νόημα του σταθερά να πολλαπλασιάζεται. Με αυτό τον τρόπο πάντοτε αναπτύσσονται από την ενασχόληση με το παρελθόν νέες δυνάμεις για το παρόν και με αυτή την έννοια το παρελθόν όχι μόνο δεν είναι βάρος, που πρέπει κάποιος να «καταδαμάσει», αλλά συγχρόνως είναι η βάση που βαστάζει και καθιστά δυνατή τη ζωή στο παρόν.

Έτσι εξελίσσεται η ανθρώπινη ζωή μέσα απ' τη διαρκώς προωθούμενη συζήτηση με το παρελθόν, τόσο της ατομικής ζωής του καθενός όσο επίσης και της υπερατομικής του ιστορικού παρελθόντος. Η σωστή αντιμετώπιση του παρελθόντος σημαίνει επομένως τη συνεχώς μεταβαλλόμενη, ως προς την ερμηνεία της, αποδοχή της περασμένης ζωής μέσα στη ζωή του παρόντος.

4. Ο προ - σχεδιασμός του μέλλοντος

Αντιθέτως, εντελώς διαφορετικές υποχρεώσεις δημιουργεί η συμπεριφορά προς το μέλλον. Σύμφωνα με μια πολύ επιτυχημένη διατύπωση ο άνθρωπος είναι ένα ον του μέλλοντος. Σε κάθε στιγμή του παρόντος, με την ικανότητα να συγκεντρώνει την προσοχή του, πάντοτε βρίσκεται κιόλας πέρα απ' αυτή τη δεδομένη στιγμή κοντά σ' αυτό που πρόκειται ή θα μπορούσε να επακολουθήσει. Με το να προσδοκά και να υποπτεύεται, με το να ελπίζει και να εύχεται, με το να προγραμματίζει και να προδιαγράφει προωθείται πέρα από το παρόν και ασχολείται με το μέλλον. Σε αντίθεση όμως προς το παρελθόν, το μέλλον δεν είναι ακόμη σταθερό, αλλά εξαρτάται κατά μέγα μέρος από τη συμπεριφορά του ίδιου του ανθρώπου. Το μέλλον δεν είναι ακόμη αποφασισμένο και γι' αυτό το λόγο προκύπτει εδώ το χρέος της υπεύθυνης διαμόρφωσης του δια μέσου του ανθρώπινου πράττειν. Ο άνθρωπος δεν πρέπει απλοϊκά «να ζει μόνο για το σήμερα», πρέπει και οφείλει να αισθάνεται υπεύθυνος για το μέλλον του. Το ερώτημα όμως είναι κατά πόσο το μέλλον είναι διαμορφώσιμο από τον άνθρωπο.

Το υπεύθυνο προ-δράξιμο του μέλλοντος χαρακτηρίζουμε ως σχεδιά-

¹³ Έτσι όπως αναπτύχθηκε κυρίως στον Dilthey. Πρβλ. OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Dilthey, eine Einführung in seine Philosophie, Stuttgart, 3η έκδ. 1967, σ. 121 κ.ε.

σμό (Planung). Έτσι οξύνεται το ερώτημα σχετικά με την ουσία και τα όρια του ανθρώπινου προσχεδιασμού. Ο όρος του προσχεδιασμού έχει διαμορφωθεί πραγματικά σε λέξη-κλειδί του καιρού μας, ως έκφραση της σύγχρονης επιστημονικής στάσης. Γίνεται λόγος για οικονομικό προγραμματισμό (Wirtschaftsplanung), σχέδιο πόλεως (Stadtplanung), εκπαιδευτικά προγράμματα (Bildungsplanung) κ.ά. Τόσο μεγάλη σημασία έχει το να συλλάβει κάποιος με κριτικό βλέμμα τις δυνατότητες του σχεδιασμού. Και εδώ χαρακτηριστικό είναι ότι η λέξη Plan (=σχέδιο), που προέρχεται από τη λατινική λέξη planum=eben (δηλ. επίπεδο), αρχικά είναι μια έννοια χώρου, το πλάνο ως σχεδιάγραμμα ενός κτιρίου, μιας πόλης κλπ., και απ' αυτό γίνεται στη συνέχεια μεταφορά στη χρονική ροή της πραγματοποίησης του, που έπειτα επιτυγχάνεται σύμφωνα με το προδιαγραφμένο σχέδιο, δηλ. "-planmäßig" («σύμφωνα με το πρόγραμμα»).

Έτσι, ταυτόχρονα, έχει δηλωθεί κάτι το ουσιώδες σχετικά με την προγραμματισμένη εκτέλεση ενός σχεδίου. Από το σχέδιο, για παράδειγμα το σχεδιάγραμμα ενός υπό ανέγερση κτιρίου, προκύπτουν οι οδηγίες για την εκτέλεση, που πρέπει να επιτευχθεί «σύμφωνα με το σχέδιο». Ό,τι βρίσκεται σχεδιασμένο πάνω στην επίπεδη επιφάνεια του χώρου παραστατικά το ένα πλάι στο άλλο (nebeneinander), μετατρέπεται σε μια χρονική διαδοχή (ein zeitliches Nacheinander). Επιπλέον όμως, πρέπει και ο ίδιος ο χρόνος κατά ένα εντελώς συγκεκριμένο τρόπο να γίνεται κατανοητός. Πρέπει να παρουσιάζεται το ίδιο παραστατικά, όπως ο χώρος. Υπάρχει επομένως ένα πρωταρχικό «χωρικός σκέπτεσθαι» (ein primär räumliches Denken), που μεταφέρεται στη συνέχεια σε γίνεσθαι μέσα στο χρόνο (das zeitliche Geschehen). Γνωρίζουμε όμως από τον Bergson, πόσο προσεκτικός πρέπει να είναι κάποιος γενικά με μια τέτοια «χωροποίηση» ("Verräumlichung") της αντίληψης του χρόνου.

Για να μπορεί η πραγματοποίηση ενός έργου να επιτύχει «σύμφωνα μ' ένα σχέδιο», πρέπει το σχέδιο από τα πριν να είναι έτοιμο και ολοκληρωμένο. Η τελειότητα του σχεδίου είναι η προϋπόθεση για την απρόσκοπτη εκτέλεση. Το σχέδιο (όταν είναι καλό) υπάρχει απ' την αρχή σταθερό. Αυτό που συμβαίνει μέσα στο χρόνο, είναι απλά η βαθμιαία πραγματοποίηση αυτού που είχε κιόλας ολοκληρωθεί προηγουμένως στη σκέψη. Εάν το σχέδιο είναι επιτυχημένο, δεν επιτρέπεται να παρουσιαστεί τίποτε το νέο και το απροσδόκητο. Κινούμαστε, όσο ισχύει το πρόγραμμα, μέσα σ' ένα κόσμο ορατό με μια ματιά, που μπορούμε εύκολα να τον εκτιμήσουμε. Με λίγα λόγια, σε έναν κόσμο κλειστό. Και αναγκαστικά συνδυάζονται και τα δυο μαζί: Τελειότητα του σχεδιασμού και το κλειστό του κόσμου ανταποκρίνονται το ένα στο άλλο. Μόνο εφ' όσον βασικά δεν υπάρχει τίποτε το νέο, δηλαδή το απρόβλεπτο, μόνο εφ' όσον όλα συμβαίνουν σύμφωνα με σταθερούς, γνωστούς σε μας νόμους, είναι εξ ολοκλήρου δυνατός ένας αξιόπιστος προσχεδιασμός.

Αυτό όμως σημαίνει ταυτόχρονα και το αντίστροφο: Αν αυτός ο προσχεδιασμός προσκρούει σε όρια, και μάλιστα σε τέτοια, που δεν ανάγονται μόνο στην αμέλεια του ανθρώπου που έκανε το σχέδιο, τότε βρισκόμαστε

αντιμέτωποι με τα όρια του προβλέψιμου (das Voraussehbare) και του διαθέσιμου (das Verfügbare) σε μας, μέσα στο μέλλον. Και πράγματι, τέτοια όρια υπάρχουν. Ολοένα ο άνθρωπος αποκτά την εμπειρία ότι υπεισέρχονται απρόβλεπτα γεγονότα, που καταστρέφουν κάθε προσχεδιασμό. Ήδη ο Brecht ειρωνεύεται σχετικά στην "Dreigroschenoper": «Ναι, κάνε μόνο ένα σχέδιο, γίνε μόνο ένα μεγάλο φως! Και μετά κάνε αμέσως ένα δεύτερο σχέδιο! Και τα δυο τους δεν σε κάνουν να προχωρήσεις».¹⁴ Δεν σκέπτομαι όμως εδώ τόσο πολύ τα μικρά, κατά κάποιο τρόπο τεχνικά εμπόδια, που θα μπορούσε να συναντήσει ο άνθρωπος όταν αλλάζει το πρόγραμμά του ή το αντικαθιστά με την επεξεργασία ενός νέου προγράμματος. Αναφέρομαι προπαντός στα μεγάλα, μοιραία γεγονότα, όπως είναι φυσικές καταστροφές ή εκρήξεις πολέμων, αλλά και στην ασθένεια και στο θάνατο, που μπορεί σε κάθε στιγμή να τον βρουν. Σ' αυτές τις περιπτώσεις όχι μόνο αποτυγχάνει και το πιο προσεγμένο σχέδιο, αλλά, πέρα απ' αυτό, ο τρόπος σκέψης κατά το σχεδιασμό (das Planungsdenken) έχει κάνει τον άνθρωπο τυφλό απέναντι στην τόση ανησυχία και ανασφάλεια που επικρατεί στον κόσμο μας. Όμως αυτές εισβάλλουν κατά πάνω μας στα όρια των δυνατοτήτων του προγραμματισμού τόσο ισχυρά, γιατί ο τρόπος του σκέπτεσθαι κατά τον προγραμματισμό, προσπαθώντας να ανάγει όλη τη ζωή στο υπολογίσιμο (das Berechenbare) μας έχει εμποδίσει να αντιμετωπίζουμε το ενδεχόμενο του ανυπολόγιστου (das Unberechenbare) και να προετοιμαζόμαστε κατάλληλα μέσα μας για τις πιθανότητες μιας σκληρής μοίρας, που μπορεί να μας βρει. Προκύπτει το ερώτημα: Τι μπορεί να κάνει ο άνθρωπος ώστε να αντιμετωπίζει σωστά αυτές τις μοιραίες και απειλητικές δυνατότητες του μέλλοντος; Εφόσον η αγωγή γενικά είναι καθοδήγηση για τη σωστή συμπεριφορά μπροστά στα αποφασιστικά ερωτήματα της ζωής, δεν είναι δυνατό να προσπερνά ένα τόσο σημαντικό ερώτημα.

5. Η ελπίδα (Die Hoffnung)

Από τη σκοπιά του χρόνου επαναλαμβάνεται εδώ το ερώτημα που συναντήσαμε κιόλας προηγουμένως στην ανάλυση του υπαρξισμού.¹⁵ Η καταφυγή στην έλλειψη προβληματισμού κατά την εφαρμογή του προγράμματος δεν αποτελεί λύση. Απλώς εγκαταλείπει τον άνθρωπο εξίσου αβοήθητο, όταν τον βρίσκουν τα σκληρά χτυπήματα της μοίρας. Είναι πολύ πιο σωστό να παραιτούμαστε τελείως από την ανέμελη σιγουριά και να δεχόμαστε όλη την απειλητικότητα της ζωής με μάτια που βλέπουν όλα τα απρόβλεπτα χτυπήματα της μοίρας. Ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να ζει με την ανασφάλεια. Αλλά ακόμη κι όταν ο άνθρωπος πάρει στα σοβαρά αυτή τη σκέψη, τότε συνειδητοποιεί πολύ βαθιά μέσα του ότι δεν καταποντίζεται σε άβυσσο, αλλ' ότι, κατά κάποιο τρόπο, ακόμη κι όταν δεν μπορεί να το χωρέσει ο νους του, βρίσκει μια σωτήρια διέξοδο. Ο Rilke μίλησε βαθυστόχαστα για μια «μεταβολή» ("Umschlag"): γιατί «ο κίνδυνος, το αληθινό ριψοκινδύνευμα του κόσμου στο σύνολό του... μεταβάλλεται σε προστασία, όταν το

¹⁴ BERT. BRECHT. Die Dreigroschenoper, στο: Stücke III, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1962, s. 111.

¹⁵ Πρβλ. πιο πριν, σ. 104.

βιώνεις ολοκληρωτικά».¹⁶ Ο άνθρωπος αποκτά τότε, όταν παραιτείται από τις ίδιες του τις δυνάμεις και εγκαταλείπεται ήρεμος¹⁷ στη μοίρα του, κάποια γεμάτη εμπιστοσύνη συμπεριφορά προς το μέλλον, που την χαρακτηρίζουμε ως ελπίδα (Hoffnung) και σ' αυτή τελικά βρίσκουμε το ύστατο θεμέλιο της ζωής, που περιβάλλει κάθε σχέδιο και κάθε προσδοκία· δεν μπορούμε να οπισθοδρομήσουμε σε μια κατάσταση χωρίς αυτή, γιατί είναι, όπως είπε και ο Marcel το «υλικό, που απ' αυτό είναι καμωμένη η ψυχή μας».¹⁸ (Αν θα με ρωτούσαν για έναν τελευταίο συνοπτικό τίτλο της φιλοσοφίας μου, θα ήθελα να τη χαρακτηρίσω ως φιλοσοφία της ελπίδας (Philosophie der Hoffnung), όπως τον διάλεξε ο Kojima ως τίτλο των παραδόσεών μου, που έκανα το 1959 στην Ιαπωνία¹⁹ και που επαναλήφθηκε επίσης στη μετάφραση στα ισπανικά του έργου μου «Νέα σιγουριά».²⁰

Αυτός ο ορισμός όμως απαιτεί ταυτόχρονα μια ουσιαστική συμπλήρωση, γιατί θα μπορούσε πολύ εύκολα να παρερμηνευτεί. Θα μπορούσε κάποιος να αντείπει, ότι είναι μια πολύ φτηνή υπεφυγή για μια υπεύθυνη μορφή της ζωής, όταν ο άνθρωπος αφήνεται να εγκαταλειφθεί σε φτηνές ελπίδες. Σ' αυτό δίνεται η απάντηση ότι μ' αυτό τον τρόπο δεν αίρεται η υποχρέωση για τον υπεύθυνο προσχεδιασμό. Ότι μπορεί με οποιοδήποτε τρόπο να προγραμματίζεται και να προβλέπεται, αυτό ο άνθρωπος οφείλει και να το προγραμματίζει· για πρώτη φορά όμως ξανοίγεται η γενικά παραδεκτή περιοχή της ελπίδας, στα ύστατα όρια αυτού που μπορεί κάποιος να φτάσει με ανθρώπινα μέσα.

Θα μπορούσε κάποιος να προβάλλει σαν δεύτερη αντίρρηση, ότι είναι δήθεν ένας φτηνός οπτιμισμός, να εγκαταλείπει κάποιος την εκπλήρωση των επιθυμιών και των προσδοκιών του απλά στην ελπίδα. Και σ' αυτό θα πρέπει να δοθεί η απάντηση, ότι αυτή η ύστατη ελπίδα-στήριγμα δεν έχει να κάνει καθόλου, τουλάχιστον με τις δικές του συγκεκριμένες επιθυμίες και προσδοκίες, ούτε με συγκεκριμένες παραστάσεις, του τι οφείλει να επακολουθήσει· πιο σωστά, προβάλλει μόνο σ' αυτόν που έχει μάθει με το πέρασμά του μέσα από μια σκληρή δοκιμασία της ζωής να παραιτείται από τις προσωπικές επιθυμίες του και να εγκαταλείπεται εντελώς στο ακαθόριστο μέλλον. Αυτή η ελπίδα τότε μόνο είναι γνήσια όταν έχει απελευθερωθεί από όλες τις συγκεκριμένες παραστάσεις αυτού που έρχεται. Αυτή η ύστατη ελπίδα είναι στην πραγματικότητα χωρίς εικόνες (bildlos) και αμέσως πάλι νοθεύεται, όταν κάποιος πιστεύει ότι μπορεί να την αδράξει σε συγκεκριμένες εικόνες.²¹

Αυτή η ελπίδα είναι επομένως μια έσχατη βαθύτατη εμπειρία της ζωής, που βρίσκεται ελεύθερη στα βάθη της ψυχής του καθενός, εφ' όσον ο άνθρωπος έχει μάθει, με το να παραιτείται από τη σιγουριά του, να εγκαταλείπεται γεμάτος εμπιστοσύνη στη ζωή. Θα ήθελα να κάνω λόγο για μια μεταφυσική εμπειρία ενός θεμελίου της ζωής, που γίνεται προσιτό στον άνθρωπο με την ελπίδα. Αλλά και αυτή η ελπίδα δεν δίνεται στον άνθρωπο ως αυτονόητο απόκτημα. Όπως το «κατοικείν», έτσι πρέπει ο άνθρωπος να μάθει σε πρώτη φάση επίσης το «ελπίζειν» (das Hoffen), και αυτό επιτυγχάνεται μόνον όταν παραιτείται από κάθε προσπάθεια για ασφάλεια και

¹⁶ RILKE, Werke, όπου αναφέρθηκε, 3^{ος} τόμος, σ. 467.

¹⁷ Πρβλ. παραπάνω, σημείωση 4.

¹⁸ GABRIEL MARCEL; Sein und Haben, μτφρ. E. Behler, Paderborn 1954, σ. 87.

¹⁹ Philosophie der Hoffnung. Μετάφραση παραδόσεων στην ιαπωνική. Έκδ. από τον T. Kojima, Tokyo 1960.

²⁰ Filosofia de la esperanza, trad. de A. Orias Medina, Buenos Aires 1962.

²¹ Πρβλ. OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Die Kraft zu leben. Στο: Bekenntnisse unserer Zeit, Gütersloh 1963, ιαπωνική έκδοση. Εκδότης ο K. Suzuki, Tokyo 1967

παραδίδεται εντελώς σε αυτό το θεμέλιο, που δεν είναι πλέον προσιτό σε καμιά παράσταση-απεικόνιση. Το «κατοικείν» μέσα στο χώρο και το «ελπίζειν» μέσα στο χρόνο είναι τόσο στενά δεμένα μεταξύ τους, όπως οι δύο αμοιβαία συμπληρούμενοι αντίστοιχοι θεμελιώδεις προσδιορισμοί του ανθρώπου, που έξω απ' αυτούς δεν είναι δυνατόν πλέον κάποιος να οπισθοχωρήσει.

6. Παιδαγωγικές προεκτάσεις

Τελειώνοντας τις σκέψεις σχετικά με την αντίληψη της ζωής, μέσα στα πλαίσια του χώρου και του χρόνου, ξαναρωτάμε, ποιες συνέπειες προκύπτουν για την αγωγή, έχοντας υπόψη αυτούς τους γενικούς ανθρωπολογικούς προσδιορισμούς. Πρώτον, σχηματίζουν ξεκάθαρα το περίγραμμα μιας συγκεκριμένης ουσιώδους αντίληψης για τον άνθρωπο, μιας τέτοιας όμως που ο άνθρωπος μπορεί να τη γεμίζει σωστά ή λαθεμένα, όπως πρέπει ή ανάρμοστα. Ήδη, η συνειδητοποίηση ότι ο άνθρωπος πρέπει πρώτα να μάθει το «κατοικείν» και το «ελπίζειν» περιέχει ταυτόχρονα ένα παιδαγωγικό αίτημα. Η αγωγή πρέπει να οδηγεί τον άνθρωπο προς αυτή την κατεύθυνση, πώς δηλ. αυτός θα δίνει σωστό περιεχόμενο σ' αυτούς τους ουσιώδεις προσδιορισμούς. Πώς όμως είναι αυτό δυνατό;

Σε προηγούμενη θέση, όταν έγινε αναφορά στην έννοια της συναρτησιακής αγωγής,²² καθώς και όταν έγινε λόγος για την κρίση, αλλά και για τη συνάντηση,²³ είχαμε κιόλας επιστήσει την προσοχή στο ότι το περίγραμμα των συναφειών, που έχουν σημασία για την παιδαγωγική, είναι πολύ πιο πλατύ απ' ό,τι αυτό της σκόπιμης παιδαγωγικής δραστηριότητας. Ο παιδαγωγός πρέπει να καταλαβαίνει και να υπολογίζει και, ενδεχομένως, να επιχειρεί να κατευθύνει προσεκτικά πάρα πολλά πράγματα, που ξεπερνούν σημαντικά το περίγραμμα της προγραμματισμένης δραστηριότητας. Έτσι είναι σχεδόν αδύνατο να διατυπωθούν γύρω από το θέμα συγκεκριμένες οδηγίες χρήσεως, καθορισμένες παιδαγωγικές συνταγές (erzieherische Rezepte). Το σπουδαιότερο είναι να αφήνουμε το νέο άνθρωπο να αναπτύσσεται μέσα σ' ένα κατάλληλο περιβάλλον, απ' όπου έχουν αποφευχθεί τα λάθη που τον απειλούν και έχει δοθεί το παράδειγμα μιας σωστής αντιμετώπισης του χώρου και του χρόνου. Φυσικά, σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ότι ο ίδιος ο παιδαγωγός γνωρίζει σχετικά μ' αυτές τις συνάφειες το πώς, πέρα απ' τη θεωρητική κατανόησή τους, μπορεί να οδηγεί σωστά τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο.

Από τις μέχρι τώρα σκέψεις προκύπτουν ορισμένα ερείσματα, όπως π.χ. η καλλιέργεια του συναισθήματος ασφάλειας μέσα στο σπίτι, προπαντός τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, και γενικά η προστασία μιας ιδιωτικής σφαίρας απέναντι στις απαιτήσεις της δημοσιότητας, όπως για παράδειγμα η σημασία της πεζοπορίας και η ενθάρρυνση για το ελεύθερο ξάνοιγμα στα πλάτη του κόσμου και άλλα πολλά και ποικίλα. Ο παιδαγωγός εδώ, λιγότερο θα διδάσκει και περισσότερο θα βοηθάει το παιδί να σχηματί

²² Πρβλ. παραπάνω, σ. 53.

²³ Πρβλ. παραπάνω, σ. 83.

ζει το ίδιο τις σχετικές εμπειρίες και να τις αξιοποιεί. Αυτή όμως η καθοδήγηση τότε μόνο θα οδηγεί σε μια διαρκή επιτυχία, όταν ο παιδαγωγός μπορεί να καθιστά στον παιδαγωγούμενο διάφανες αυτές τις συνάφειες και να τον οδηγεί μέχρι το σημείο να διαμορφώνει πέρα απ' αυτή τη γνώση υπεύθυνα τη ζωή του.